

Futures Studies of Qur'an Interpretation; Beds and Stands

Mojtaba Noroozi

Assistant Professor, University of Quran Sciences, Mashhad, Iran, m.noruzi@quran.ac.ir

Zeinab Gharayi

M.A. Student, University of Quran Sciences, Mashhad, Iran, gharaei186@yahoo.com

Abstract

Purpose: The science of interpretation, as the most important science responsible for understanding the Qur'an, needs to be methodized and updated so that the teachings of the Qur'an can be used easily for all classes of people. In the present study, the meaning of "future research in interpretation" is the ability to create desirable models for more efficient interpretation in the future, by using scientific tools, creativity and relying on the foundations and rules of interpretation and compensating the damages of interpretation in the past.

Method: This research, with descriptive analytical method, answers the question, what are the fields and requirements of future research in interpretation?

Findings: The results of the current research are based on the fact that special attention to the Qur'an, as the most important source of interpretation, rationality and methodical consideration in interpretation, attention to the prerequisites of interpretation, interpretation based on the requirements of the time, the need to pay attention to thematic interpretation, studying on the history of interpretation and observing the manners and conditions of interpretation are one of the most important requirements of interpretation in the future.

Results: Considering the developments that will take place in the field of knowledge, methods and expectations from science in the future, the interpretation will also change. For this reason, in order not to cause various damages to the interpretation of the Qur'an, it is necessary to pay attention to the various contexts, principles and requirements of the interpretation of the Qur'anic commentators and scholars.

Key words: Qur'an Interpretation, Ideal Model of Interpretation, Interpretation Study, Future Research in Interpretation.

Cite this article: Noroozi & Gharayi (2023), Future Study of Qur'an Interpretation; Beds and Stands, Semiannual Journal of Iran Futures Studies, Research Article, Vol.7, NO.2, Fall & Winter 2023, 55-

DOI: 10.30479/jfs.2023.17005.1383

Received on 9 March, 2022 **Accepted on** 21 September, 2022

Copyright© 2023, The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

Corresponding Author: Mojtaba Noroozi

E-mail: m.noruzi@quran.ac.ir

آینده پژوهی تفسیر قرآن؛ بسترها و بایسته‌ها

مجتبی نوروزی

m.noruzi@quran.ac.ir، استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مشهد، ایران،

زینب قرایی

gharaei186@yahoo.com، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده تربیت مدرس قرآن کریم، مشهد، ایران،

چکیده

هدف: علم تفسیر، به‌عنوان مهم‌ترین علم متکفل فهم قرآن، احتیاج به روشمند شدن و به‌روز شدن دارد تا بهره‌برداری از آموزه‌های قرآن برای همه اقشار مردم به سهولت صورت گیرد. در این پژوهش، منظور از «آینده‌پژوهی در تفسیر»، توانایی ایجاد مدل‌های مطلوب برای کارآمدی بیشتر تفسیر در آینده، با بهره‌گیری از ابزارهای علمی، خلاقیت و با تکیه بر مبانی و قواعد تفسیر و جبران آسیب‌های تفسیر در گذشته می‌باشد.

روش: این پژوهش، با روش توصیفی تحلیلی، پاسخگوی این پرسش است که زمینه‌ها و بایسته‌های آینده‌پژوهی در تفسیر کدام است؟

یافته‌ها: نتایج تحقیق حاکی از آن است که توجه ویژه به قرآن، به‌عنوان مهم‌ترین منبع تفسیر، تعقل و تدبیر روشمند در تفسیر، توجه به پیش‌نیازهای تفسیر، تفسیر بر اساس مقتضیات زمان، لزوم توجه به تفسیر موضوعی، بررسی تاریخ تفسیر و رعایت آداب و شرایط تفسیر، از مهم‌ترین بایسته‌های تفسیر در آینده است که لازم است گروهی فرهیخته و اندیشمند در حوزه تفسیرپژوهی و آینده‌پژوهی، به تدوین مدل‌های مطلوب تفسیرپژوهی بپردازند.

نتایج: با توجه به تحولاتی که در حوزه دانش‌ها، روش‌ها و انتظارات از علوم در آینده به وقوع می‌پیوندد، تفسیر نیز متحول خواهد شد. بنابراین، برای این که در نتیجه این تحول، تفسیر قرآن دچار آسیب‌های مختلف نشود، لازم است بسترها، اصول و بایسته‌های مختلف تفسیر، مورد توجه مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گیرد.

واژگان کلیدی: تفسیر قرآن، مدل مطلوب تفسیر، تفسیرپژوهی، آینده‌پژوهی در تفسیر.

آستاناد: نوروزی و قرایی (۱۴۰۱)، آینده‌پژوهی تفسیر قرآن؛ بسترها و بایسته‌ها، دو فصلنامه علمی آینده‌پژوهی ایران، مقاله پژوهشی،

دوره ۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، ۷۸-۵۵

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۶/۳۰

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱- مقدمه

آینده‌پژوهی، از جمله دانش‌های فرارشته‌ایست که پاسخگوی حس کنجکاوی انسان در مورد آینده می‌باشد؛ هرچند که در مورد آینده، عدم قطعیت وجود دارد. شریعت مقدس اسلام، با بهره‌مندی از منابع غنی، می‌تواند شیوه‌ها و منابع آینده‌پژوهی را غنا ببخشد. این دانش، بر پایه ارزش‌های هر جامعه به وجود می‌آید تا آینده مطلوب را شکل دهد. مقام معظم رهبری، در بیانات خود با تأکید بر بومی‌سازی علوم انسانی، دستیابی به نوآوری در علوم انسانی را کلید اساسی پیشرفت نهایی و بنیادی و ریشه‌دار کشور اعلام کرده‌اند (بیانات رهبری، ۱۳۹۱/۷/۱۲). در قرآن کریم، راجع به آینده و اندیشیدن درباره آینده، توصیه‌هایی شده است. با توجه به اهمیت آینده‌پژوهی در قرآن، می‌بایست علوم مربوط به فهم قرآن؛ همچون علم تفسیر، همزمان با مقتضیات زمان پیشرفت کند. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَوَلَّانَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (سوره نحل ۸۹).

کتاب الهی، بیانگر همه‌چیز درباره آیین‌ها، عقاید، اخلاق، پندها و اندرزهاست (مغنیه، ۱۳۷۸: ۸۴۳). این کتاب الهی، پاسخگوی نیاز انسان‌ها و شبهات در تمامی عصرهاست؛ لذا توجه به تفسیر و آینده‌پژوهی آن، ضروری است. آنچه که در عصر کنونی در مورد تفسیر وجود دارد، تحقیقاتی در زمینه بررسی تفاسیر گذشته و نقد آنان و یا بررسی تفاسیر معاصر و یا پژوهش‌های مربوط به تفسیر تطبیقی و یا تفاسیر موضوعی و پیدایش گرایش‌های تفسیری جدید؛ همچون تفسیر عصری، تفسیر تنزیلی، تفسیر وجودگرا و... می‌باشد و تدبیر و تعقل بسیار مورد استقبال قرار گرفته است؛ اما به بایسته‌های تفسیر در آینده و تحولات این دانش، همزمان با پیشرفت جوامع و سایر علوم، کمتر توجه شده است. از طرفی، علم آینده‌پژوهی که علمی مدرن است، در بیشتر شاخه‌های علمی، مورد توجه بسیار قرار گرفته است و ایجاب می‌کند، علم تفسیر هم در راستای پیشرفت سایر عرصه‌های علمی، وارد حوزه آینده‌پژوهی شود و مفسران، قرآن‌پژوهان و متخصصان حوزه تفسیرپژوهی با تحولات آینده، برخورد پیش‌دستانه داشته باشند و تفسیری صحیح و مطلوب از کلام الهی به بشریت ارزانی داشته تا مورد استفاده مسلمانان و حتی غیرمسلمانان قرار گیرد. استفاده از تحقیقات گذشته تفسیرپژوهی، تاریخ تفسیر، تجربیات و نظرات مفسرین و تفسیرپژوهان خبره، جهت ارائه مدل مطلوب تفسیر در آینده، بسیار مؤثر و کارآمد است.

این پژوهش، به روش توصیفی تحلیلی، در پی پاسخگویی به این پرسش‌هاست که ضرورت آینده‌پژوهی در تفسیر و اهداف آن چیست؟ بسترها و بایسته‌های تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر کدامند؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که آینده‌پژوهی اسلامی، در مراحل ابتدایی پیدایش و گسترش است و پژوهش‌هایی در زمینه آینده‌پژوهی دینی و اسلامی، آینده‌پژوهی در قرآن و روایات، انجام شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در حوزه آینده‌پژوهی، در تفسیر به‌طور مستقل، هیچ پژوهشی یافت نشد و بر این اساس، ضرورت پژوهش در این موضوع را دو چندان می‌کند. تحقیقاتی که در حوزه آینده‌پژوهی اسلامی صورت گرفته است، بدین شرح‌اند:

۱. پایان‌نامه با عنوان «چیستی آینده‌پژوهی اسلامی و راهبردهای تحقق آن» (پدرام، ۱۳۹۲). در این رساله، امکان‌پذیری آینده‌پژوهی اسلامی و چگونگی تحقق راهبردهای آن، در دو بخش تأملات فلسفی و نظری و بخش میدانی و مصاحبه، با صاحب‌نظران مورد تحقیق قرار گرفته است و رویکرد انتقادی به آینده‌پژوهی رایج و فرهنگ‌سازی آینده‌اندیشی اسلامی، از عوامل شکل‌گیری آینده‌پژوهی اسلامی معرفی شدند.

۲. پایان‌نامه با عنوان «مبانی و اصول آینده‌پژوهی و آینده‌پژوهی در عرصه اجتماعی و فرهنگی، با تکیه بر نهج‌البلاغه» (محتمشی، ۱۳۹۶).

این پایان‌نامه، به ارائه راهبردهای اجرایی در عرصه‌های مختلف فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد. هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی، متفاوت از آینده‌پژوهی رایج و با اتکا بر نهج‌البلاغه ارائه می‌دهد.

۳. پایان‌نامه با عنوان «مبانی روش‌شناسی آینده‌پژوهی در قرآن» (خزایی، ۱۳۹۳). این تحقیق، به شناخت و بررسی مبانی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی در قرآن، برای روش‌شناسی آینده‌پژوهی بومی اسلامی می‌پردازد و اقتضائات و کلان‌پیامدهای آن را معرفی می‌کند و مقالات با عناوین:

۴. ضرورت آینده‌پژوهی در فقه اسلامی (کرمی و کشاورزی، ۱۳۹۳)
در این پژوهش، محقق تلاش کرده است تا علم آینده‌پژوهی را وارد فقه کند و روش‌ها و مفاهیم، معادل‌سازی شود.

۵. اهداف و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی (عیوضی و پدرام، ۱۳۹۳)
در این پژوهش، اهداف و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی، بر اساس قرآن مورد بررسی قرار گرفته است و آینده‌پژوهی اسلامی را نسخه کاملتری برای خلق آینده مطلوب بشریت معرفی کرده است.

۶. ماهیت و فرآیند آینده‌پژوهی علوم انسانی اسلامی (سعدآبادی، عظیمی‌زاده، رحیمی‌راد، ۱۳۹۹).

با توجه به تأکید امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری برای بومی‌سازی علوم انسانی و اهمیت موضوع آینده‌پژوهی علوم انسانی، در این پژوهش تلاش شده تا به تبیین آینده‌پژوهی، علوم انسانی و لزوم آینده‌پژوهی علوم انسانی اسلامی در دانشگاه‌های ایران پرداخته شود.

در این پژوهش‌ها، سعی بر بومی‌سازی آینده‌پژوهی در علوم انسانی و آینده‌پژوهی اسلامی، بر پایه آموزه‌های دینی و بالاخص قرآن است؛ اما به آینده‌پژوهی تفسیر که مهم‌ترین دانش فهم کلام الهی است، توجهی نشده است.

۲- چارچوب نظری

۲-۱. مفهوم آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی، پژوهشی تازه و دارای تفکری نظام‌یافته در مورد آینده‌های بدیل می‌باشد. این حوزه پژوهشی، با به‌کار بستن ارزش، روش‌ها و نظریه‌های خاص، پرده‌های ابهام از آینده را برداشته و بیش از پیش ما را با گزینه‌های گوناگون آتی آشنا می‌سازد. آینده‌پژوهان امید دارند که بتوانند بر انتظارات و استیلای مردم از آینده، مؤثر باشند و اقدام‌های آنان را برای شکل دادن به آینده مطلوب و مطابق با مقاصد و ارزش‌های خود کارآمدتر کنند و برای امور غیرقابل پیش‌بینی آماده شوند (بل، ۱۳۹۲: ۳۹). آینده‌پژوهی، مطالعه نظام‌مند آینده‌های ممکن^۱، محتمل^۲، مرجح^۳ و دیدگاه‌ها، جهان‌بینی‌ها و اسطوره‌های بنیادین در آینده است. آینده‌پژوهی، ابزاری برای ساختن هوشمندانه آینده، علم، هنر و معرفت بخشیدن به آینده، به شیوه‌ای آگاهانه، عاملانه و پیش‌دستانه است. آینده‌پژوهی، به دنبال این است که آینده‌های اکتشافی، آینده‌های هنجاری و راهبردهای معطوف به ساختن آینده مطلوب را برای مردم مشخص کند (رک: ملکی‌فر و همکاران، ۱۳۸۶، ۱۴۱). آینده‌پژوهی رایج، دانشی اومانستی و سکولار است که بر اساس خواسته‌های جامعه غربی شکل گرفته است. برای تحقق آینده‌پژوهی اسلامی، نیاز به نظام «نگرش آینده‌پژوهی اسلامی» می‌باشد که این امر، راهبردهایی برای مشخص شدن آینده‌اندیشی از نظر اسلام را می‌طلبد و این نسخه اسلامی، هنوز کاملاً شکل نگرفته است (پدرام، ۱۳۹۲: ۱۵۰). آینده‌پژوهان حوزه علوم اسلامی، با توجه به اندیشه‌ها و مکاتب آینده‌پژوهی جهانی، رایج و بهره‌گیری حداکثری از منابع دینی و جهان‌بینی اسلامی، قادر به به ابراز سخن نو و نوآوری در این حوزه خواهند بود که توجه به آینده‌پژوهی در تفسیر، در همین مسیر حائز اهمیت است.

۲-۲. مفهوم تفسیر قرآن

واژه «تفسیر»، از ماده «فسر» در قرآن، یک بار و به شکل مصدر باب تفعیل آمده است:
وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا (فرقان/۳۳)
واژه تفسیر در این آیه، به معنای لغوی آن؛ یعنی کشف، بیان و توضیح است. تفسیر قرآن، در نگاه عالمان مسلمان، نوعی تلاش علمی و تکاپوی فکری در جهت کشف و شناخت مقصود

1. Probable

2. Possible

3. Preferable

خداوند از متن قرآن کریم تلقی شده است. موضوع علم تفسیر، کلام خدا و غرض از آن، بدست آوردن قدرت و توانایی بر استنباط صحیح احکام شرعی از این کتاب آسمانی است (طبرسی، ۵۴۸، ج ۱، ص ۲). گاه تفسیر را همان توضیح مراد خداوند از قرآن می دانند (خویی، ۱۳۹۴: ۴۲۱) و گاهی هم تفسیر به عنوان علمی معرفی شده که با آن می توان بر فهم کتاب خدا و معانی آن احکام و حکم آن دست یافت (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ص ۱۳). علّامه طباطبایی معتقد است: «تفسیر، بیان معانی آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آن هاست.» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴). در تعریفی جامع، تفسیر را می توان این گونه تعریف کرد: «بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و کشف مراد خداوند و مقاصد الهی از آن بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول محاوره عقلانی است.» (رک: رجبی، ۱۳۸۳، ص ۱۲).

۲-۳. آینده پژوهی در تفسیر قرآن

تمامی عرصه های علوم، در آینده تغییراتی را در پی خواهند داشت. بنیان گذار جمهوری اسلامی، حضرت امام خمینی (ره)، به عنوان آینده نگر برجسته، ضرورت نگاه به آینده را تشخیص داده و متذکر شده اند: «... بسیاری از شیوه های رایج اداره مردم در سال های آینده تغییر خواهد کرد و جوامع بشری برای حل مشکلات خود به مسائل جدید اسلام نیاز خواهند داشت.» (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۰، ج ۲۱، ص ۲۹۲). مقام معظم رهبری نیز پیشرانی در علم و فناوری، همراه با معنویت را شاخصه حیات طیبه معرفی کردند (رک: هلودی، ۱۳۹۸، ص ۹).

بر این اساس، تفسیر به عنوان مهم ترین دانش در جوامع اسلامی، آینده پژوهی آن ضروری است. اهمیت و ضرورت آینده پژوهی در تفسیر، به ارزش والای قرآن و ضرورت فهم و تفسیر آن برمی گردد. در آیه ۸۹ سوره نحل: «و یوم نبعث فی کلّ امة شهیداً علیهم من انفسهم و جئنا بک شهیداً علی هؤلاء و نزلنا علیک الکتاب تبیاناً لکل شیء و هدی و رحمة و بشری للمسلمین»، هدف از نزول قرآن را تبیین و روشننگری همه مسائل بیان کرده تا در همه مشکلات و نیازها، رهنمونی خوب و رحمت و بشارتی برای همه مسلمانان باشد. قید عام، ذیل آیه «المسلمین» همه نسل ها و همه زمان ها را در برمی گیرد.

ضرورت تفسیر قرآن، اهمیت و ضرورت آینده پژوهی آن را آشکار می سازد. فهم آموزه های قرآنی با تفسیر، امری انکارناپذیر است. قرآن کریم، ذاتاً دارای بیانی روشن و رسا برای همه مردم و بیانگر هر چیزی است: «و هو الذی انزل الیکم الکتاب مفصلاً» (انعام/ ۱۱۴)؛ اما به دلیل سبک بیانی خاص قرآن و بیان کلیات، شرح جزئیات، ظرایف مطالب و رفع ابهام بر عهده رسول اکرم (ص) گذاشته شده است: «و انزلنا الیک الذکر لتبین للناس ما نزل الیه و لعلهم یتفکرون» (نحل/ ۴۴) و پس از ایشان، اهل بیت (ع) و دانشمندان صحابه، عهده دار این امر بودند. از این رو، کتب تفسیری، مهم ترین و مورد استفاده ترین منابع دین پژوهی هستند.

آینده‌پژوهی، علاوه بر پیش‌بینی، در تلاش است تا آینده‌ای مطلوب و آرمانی بسازد. در آینده‌پژوهی اسلامی، با اهداف متفاوت از آینده‌پژوهی سکولار، بهره‌مندی از قرآن اجتناب‌ناپذیر است. هدف آینده‌پژوهی مدرن، تنها حفظ و بهبود سطح آزادی و رفاه بشر است؛ اما آینده‌پژوهی اسلامی در کنار زندگی مطلوب دنیوی، به چشم‌انداز اصلی که سعادت اخروی است، توجه دارد و هدف از آینده‌نگری، بندگی خداوند است. آینده‌پژوهی در تفسیر نیز همسو با اهداف و ارزش‌های آینده‌پژوهی اسلامی، می‌کوشد با کاربردی کردن و بهره‌مندی بیشتر آیات الهی برای همگان، راه سعادت‌مندی بشریت را فراهم کند؛ به عبارتی پرداختن به آینده‌پژوهی در تفسیر و تحقق آن، زمینه‌ساز اصلی تحقق آینده‌پژوهی اسلامی و اهداف آن است. در آیات و روایات، به ساختن آینده و آینده‌پژوهی، توجه خاصی شده است. آینده‌پژوهی قرآنی، معطوف به این است که انسان با ایمان، آینده‌نگر باشد و برای روز حساب و رسیدن به سعادت اخروی، درباره اعمال و رفتار خود بیندیشد و آمادگی پیدا کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لَغَدٍ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (حشر/ ۱۸). در نهج البلاغه و فرمایشات امام علی (ع)، آینده‌نگری بسیار توصیه شده است. امیرمؤمنان (ع)، دوراندیشی را نشانه خردمندی دانسته و خردمندترین انسان‌ها را افرادی می‌داند که عاقبت‌اندیشی بیشتری دارند: «أَعْقَلَ النَّاسِ أَنْظَرُهُمْ فِي الْعَوَاقِبِ»؛ خردمندترین مردم، عاقبت‌اندیش‌ترین آن‌هاست (آمدی تمیمی، ۱۴۱۰: ۴۸۴).

اهمیت و جایگاه آینده‌پژوهی در آیات الهی و سیره معصومان (ع)، باعث نگرش صحیح و هدفمند به بایسته‌های تفسیر در آینده می‌شود و متخصصین این حوزه، با الهام گرفتن از قرآن و سنت، به عنوان دو منبع معرفت‌شناسی، می‌توانند آینده‌پژوهی را وارد حوزه تفسیر کنند و چشم‌انداز تفسیر یا مطلوب‌ترین آینده ممکن در تفسیر را تصویرسازی کنند.

۳- بسترهای لازم برای تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر

برای تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر و ارائه مدل مطلوب، بسترها و پیش‌زمینه‌های مختلفی مورد نیاز است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۳-۱. اهمیت و ضرورت شناخت اصول، قواعد و مبانی تفسیر

مهم‌ترین اصل در تفسیر، شناخت اصول و مبانی آن است که بر همین اساس، مفسران از گذشته تاکنون به به تفسیر قرآن کریم پرداخته‌اند. مبانی تفسیر را مبادی تصویری و تصدیقی تفسیر تعریف کرده‌اند که مفسر بایستی قبل از تفسیر به آن‌ها شناخت داشته باشد و مباحثی مانند مفهوم-شناسی تفسیر، تأویل، بطن، منبع، شرایط مفسر، پیش‌فرض‌ها و ضوابط تفسیر را شامل می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۷) و گاهی هم، مبانی را پایه‌ها و باورهای فکری مفسر بیان داشته‌اند.

که پذیرش اثباتی یا نفی آن‌ها، رویکردهای خاصی را در تفسیر ایجاد می‌کند (مؤدب، ۱۳۹۰: ۲۸)؛ مثلاً مبانی روش تفسیری قرآن، متفاوت با مبانی تفسیر نقلی و روایی است.

مبانی تفسیر، به دلیل شکل دادن زیرساخت‌های تفسیر، بر اصول و قواعد تفسیر و نیز روش‌ها و مکتب‌های مختلف تفسیری تأثیر می‌گذارد و به مبانی صدور و یا مبانی مربوط به چگونگی فهم قرآن یا مبانی دلالتی تقسیم می‌شود. برخی مبانی شناسنامه‌ای قرآن عبارتند از: جامعیت و کمال آن برای هدایت بشریت، جاودانگی آن برای همه انسان‌ها و همه دوران‌ها و همگانی بودن دعوت آن و مبانی دلالتی تفسیر قرآن عبارتند از: فهم‌پذیری آن، اعتبار و حجیت فهم و تفسیر، ممنوعیت تفسیر به رأی و مراتب گوناگون معنایی قرآن (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰).

مفسر، برای دستیابی به مدلول‌های واقعی یا نزدیک به واقع، از الفاظ و ترکیب‌های قرآنی، به اصول تفسیر نیاز دارد که مهم‌ترین اصول تفسیر عبارتند از: در نظر گرفتن قرائت صحیح، توجه به مفاهیم کلمات در زمان نزول، در نظر گرفتن قواعد زبان عربی، در نظر گرفتن قرائن حالی و مقالی، در نظر گرفتن انواع دلالت‌ها (بابایی، ۱۳۷۹: ۶۰).

قواعد تفسیر هم قوانینی ثابت، کلی و کاربردی برای تفسیر قرآن هستند که مبتنی بر پایه‌های متقن عقلی و نقلی می‌باشند و روش تفسیر را ضابطه‌مند می‌کنند (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲: ۳۰). قواعد تفسیر را از منظرهای مختلف؛ همچون قواعد متن‌شناختی، منبع‌شناختی، دلالت‌شناختی و قواعد ابزاری می‌توان طبقه‌بندی کرد. مهم‌ترین قواعد تفسیر، امور ذیل می‌باشد: اتکا بر قرائت صحیح متن قرآن، استفاده از ابزارهای علمی مناسب؛ همچون ادبیات، اصول فقه، علوم عقلی (منطق، فلسفه)، علوم نقلی، تاریخی، رجال، علوم تجربی، توجه به معنای لغوی واژه‌ها، رعایت دستور ترکیب جملات، اخذ ظهور مستقر کلام، اهتمام به تفکیک معنای حقیقی از معنای مجازی، رعایت عام و خاص، رعایت مطلق و مقید، توجه به دلالت‌های گوناگون کلام، در نظر گرفتن سیاق و بافت کلمات، توجه به معنای کلمات پیش از قرآن، در قرآن و پس از قرآن. ضرورت نگاه سیستمی به مفاهیم قرآن، ملاحظه سنت شارح در تفسیر قرآن، بهره‌گیری از عقل استدلالی در تفسیر (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۴ - ۹۴). آسیب‌ها و خطاهای تفسیری، به دلیل عدم تبیین قواعد تفسیری است. بر این اساس، شناخت این قواعد و مبنای صحیح تفسیر، از اصول مهم در آینده پژوهی در تفسیر می‌باشد. نتیجه بخشی هر علم، به قاعده و قانون آن علم برمی‌گردد. قانون‌مندی تفسیر سبب می‌شود که فرآیند تفسیر قرآن، به شیوه صحیح طی شود و به هدف مطلوب خود در شناخت معنای آیات و مقصود گوینده برسد. بنابراین، با توجه به موارد فوق، یکی از ضرورت‌ها و اولویت‌های پژوهشی در حوزه تفسیر پژوهی، منقح ساختن مبانی، اصول، قواعد و اصطلاحاتی است که جزو کلمات کلیدی و مفاهیم اولیه این علم به شمار می‌آیند (رک: جلیلی، ۱۳۹۰، ص ۲) تا از این طریق، ضمن روش‌مند کردن بیشتر تفسیر، جلوی آسیب‌ها و برداشت‌های غیر صحیح از قرآن گرفته شود.

۳-۲. آگاهی از روش‌شناسی و متدولوژی تفسیر

امروزه، دانشمندان بر این باورند که یکی از اضلاع مهم معرفتی علوم، مبحث روش‌شناسی است. روش‌شناسی درست، محقق را در میان گزاره‌های علمی به حقیقت می‌رساند که این مهم، در علوم معرفتی مرتبط با آغاز و انجام جهان، عوالم هستی و ... نظیر فلسفه، عرفان و تفسیر، ضروری‌تر می‌نماید. درواقع روش‌شناسی، مطالعات نظام‌مند روش‌های پژوهش در گستره معرفتی است، تا کاستی‌های روش‌ها را شناسایی کرده و روش‌های کارآمدتری را برای پژوهش معرفی کند (درزی و قراملکی، ۱۳۹۹: ۳۰).

تبیین مدل، برای روش‌شناسی آینده‌پژوهی اسلامی، وابسته به درک مبانی معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی اسلامی است (منطقی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۵۹). روش‌شناسی تفسیر قرآن کریم، مورد دغدغه دانش‌پژوهان در سال‌های اخیر است و منظور از آن، روشی است که مطابق سلیقه مفسر ابداع شده و پژوهشگر به کشف این روش و شناخت ویژگی‌های آن می‌پردازد. قواعد و ضوابط بدست آمده از آیات و روایات، تأثیر زمان در فهم قرآن و نقش دانش‌های بشری، از عوامل مؤثر در گوناگونی روش‌های تفسیری است (علوی‌مهر، ۱۳۹۱: ۵۹). نیل به تفسیر صحیح آیات قرآن، در گرو شناخت شیوه‌های معتبر تفسیری بوده و عدم شناخت آن می‌تواند مانعی برای درک فهم و تفسیر صحیح قرآن باشد. تفسیرپژوهان، برای روش تفسیر، تعریف یکسانی ارائه ندادند. برخی روش تفسیری را با لحاظ شکل تفسیر و نوع چینش آیات، به موضوعی و ترتیبی تقسیم نموده‌اند؛ اما در قول مشهور، روش تفسیری را همان منابع و مستندات تفسیری دانستند (عمید زنجانی، ۱۳۶۷: ۱۸۷). بابایی، مراد از روش تفسیری را، عملکرد مفسر در فرآیند تفسیر و استفاده از عوامل مختلف؛ اعم از منابع، ابزارها و قواعد می‌داند (بابایی، ۱۳۸۱: ۱۸). به عبارتی، چگونگی کشف و استخراج معانی و مقاصد آیات قرآن را روش تفسیری قرآن گویند (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲: ۲۲) که با این دیدگاه، به تفسیرهایی که با استناد نقل، به فهم و درک معانی آیات پرداخته می‌شود، تفسیر به مأثور و روش تفسیری آن‌ها را، تفسیر اثری گویند. تفسیرهایی که با استناد عقل و مدرکات حوزه اندیشه و تدبیر فراهم آمده‌اند؛ تفسیر عقلی و روش تفسیری آن‌ها را، اجتهادی گویند (مؤدب، ۱۳۸۰: ۱۶۵). آیت‌الله معرفت نیز روش‌های تفسیر را به دو نوع تفسیر مأثور یا نقلی و تفسیر اجتهادی تقسیم می‌کند و تفسیر مأثور را شامل: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن و سنت، تفسیر قرآن با سخنان صحابه و تفسیر قرآن با سخنان تابعین می‌داند (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۴). تفاوت دیدگاه‌ها و نظریه‌های تفسیری، به علت عدم تنقیح مبانی قرآن‌شناختی و روش‌های تفسیری است. از این رو، تعریف و تبیین دقیق مبانی، قواعد و روش تفسیر و معیار سنجه‌پذیری تفسیر، می‌تواند منشأ تحول اساسی در تفسیر گردد (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸).

بررسی شیوه‌های گوناگون تفاسیر، جهت دستیابی به روش صحیح تفسیر قرآن و جلوگیری از تحمیل آرا و افکار، از ضروریات و الزامات تفسیرپژوهی دوران معاصر است. روش ناصحیح در تفسیر، منشأ بزرگترین آسیب در شناخت آموزه‌های دینی و باعث گمراهی می‌شود. روش-شناسی تفاسیر، کاستی و آسیب‌های تفاسیر را آشکار کرده و باعث بهتر شدن تفاسیر موجود و رسیدن به نقطه مطلوب خواهد شد. روش‌مند شدن تفسیر قرآن و آگاهی از متودولوژی‌های جدید در تفسیر، به طراحی مدل تفسیری مطلوب کمک شایانی می‌کند. بنابراین، پژوهشگران متخصص و متعهد، می‌بایست با روش‌شناسی انواع تفاسیر آشنا بوده و روش صحیح تفسیر را با توجه به منابع گوناگون و با توجه به معیارهای درست در قرآن و سنت، استخراج کنند.

۳-۳. آسیب‌شناسی جریان‌های مختلف تفسیری

آینده‌پژوهی، رویکردی انتقادی دارد و در صدد تغییر و تحول است. دیدگاه انتقادی، امکان ساختارشکنی مستمر و بازسازی آینده‌های بدیل، گذشته، حال و آینده را فراهم می‌سازد (عنایت-الله، ۱۳۹۸: ۱۵۷). رویکرد نقادانه، باعث پویایی تفسیر می‌شود. تفسیر قرآن کریم، در گذر زمان همواره مایه دل‌مشغولی مکتب‌های گوناگون اسلامی با نگرش‌های مختلف بوده که جریان‌های متنوع تفسیری را پدید آورده است. این همه تنوع و گوناگونی در فهم و شرح کتاب الهی، خود وجهی جدید از وجوه اعجاز قرآن است؛ زیرا خداوند همان‌گونه که در الفاظ و معانی قرآن، برای مردمان نشانه‌هایی روشن قرار داده، در معارف و معانی آن نیز نشانه‌های آشکاری برای ایشان به ودیعه نهاده است. «قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ...» (انعام/۱۴۹) و «وَوَسَّيْتُ كَلِمَةً رَبِّكَ صِدْقًا وَ...» (انعام/۱۱۵) (رک: زرقانی، ۱۳۸۵: ۶۶۶).

برخی از مبانی نامناسب در تفسیر توسط بعضی مفسران، منجر به آسیب‌های تفسیری شده و برخی در تفسیر علمی به خطا رفته‌اند و بعضی دیگر از مفسران، با وجود مبانی صحیح، عملاً دچار اشتباه شده‌اند. علامه طباطبایی معتقد است: «مسئله‌های تفسیری، بحث‌های علمی و یا فلسفی خود را بر قرآن تحمیل کرده‌اند و این تطبیق را تفسیر نامیده‌اند...» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۲). همین مسئله باعث شده تا پژوهشگران حوزه تفسیر، به مطالعات جدیدی تحت عنوان جریان‌شناسی تفاسیر و آسیب‌شناسی آن‌ها پرداخته‌اند تا روش‌های صحیح تفسیر را به-صورت قانون‌مند بیان کنند. بنابراین، علم تفسیر هم همگام با پیشرفت سایر علوم و همزمان با عصر جدید، می‌بایست آسیب‌شناسی و اصلاح گردد تا به سمت شایستگی و تکامل بیشتر حرکت کند. مدل مطلوب تفسیر آینده، در گرو شناخت و آگاهی کامل از انواع روش‌های تفسیری موجود و بررسی آسیب‌های آن‌هاست تا در پرتو این معرفت، ارائه روش‌های جدید و الگوی مطلوب توسط متخصصین فراهم آید.

۴- بایسته‌های تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر

علم و فناوری آینده‌پژوهی، با هر دانشی که همراه شود، ابتدا ابعاد علمی آن توصیف می‌شود و بعد، فرآیند تجویزی مورد پژوهش قرار می‌گیرد و دو جنبه توصیفی و تجویزی، به‌طور کامل در هم تنیده هستند. روش‌شناسی توصیفی، مطالعه روش‌های دانش در بسط تاریخی آن دانش است و روش‌شناسی تجویزی، از روش‌های بایسته و شرایط و ضوابط منطقی روش‌های بایسته در دانش معین بحث می‌کند که روش‌شناسی مطالعات دینی از این رهیافت‌اند (درزی و قراملکی، ۱۳۹۹: ۳۰). بررسی آینده‌پژوهی در تفسیر نیز به همین صورت انجام می‌گیرد. عوامل، سازمان‌ها، ابزارها و روش‌های گوناگونی لازم است تا بتوان با کمک فناوری دانش آینده‌پژوهی، آینده مطلوب در تفسیر را طراحی و بعد فرآیند اجرایی را ارائه داد. برخی تأملات و بایسته‌های نظری، در تحقق آینده‌پژوهی تفسیر بدین شرح‌لند:

۴-۱. توجه ویژه به قرآن به‌عنوان مهم‌ترین منبع تفسیر

جامعیت و مبین بودن قرآن، این کلام الهی را به‌عنوان منبع اصلی و مهم، برای تفسیر و آینده-پژوهی اسلامی قرار می‌دهد. قرآن کریم، نور است: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ» (مائده/۱۵)، «وَاتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ» (اعراف/۱۵۷) و بارزترین ویژگی نور، روشنگری خود و غیر خود و نیز مبین، شاهد و مفسر خویش است و در اصل حجیت و هم در تبیین خطوط کلی معارف دین، مستقل و حجیت آن ذاتی است (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۲). کارآمدترین شیوه تفسیری، روش تفسیر قرآن به قرآن است که اهل بیت (ع) نیز با همین روش، قرآن را تفسیر می‌نمودند. علامه طباطبایی، تفسیر قرآن به قرآن، با ارجاع متشابهات به محکّمات را بهترین شیوه تفسیری معرفی کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴-۱۲). روش «تفسیر قرآن با قرآن»، قطعی‌ترین، یقین‌آورترین راه فهم و کشف مقاصد قرآن است و این مهم بایستی در آینده‌پژوهی تفسیر لحاظ شود. با توجه به تبیان بودن قرآن «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/۸۹) ضرورت دارد در طراحی مدل مطلوب تفسیر در آینده، کلام الهی به‌عنوان اصلی‌ترین و اولین منبع فهم قرآن، مورد توجه ویژه مفسران قرار گیرد.

۴-۲. تعقل و تدبّر روشمند در تفسیر

تعقل و تدبّر، یکی از شروط لازم و مهم در تفسیر است. نقش عقل، در مواردی که به‌عنوان منبعی مستقل، روشنگر آیات قرآن باشد، نقش منبعی و در مواردی که به‌عنوان ابزار در کنار سایر ادله به جمع‌بندی می‌پردازد، نقش مصباحی دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۱۷۰). منبع بودن عقل در تفسیر قرآن، در موارد زیر قابل توجّه است:

۱. نقش سلبی: مثلاً در سوره قیامت «إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ» (قیامت / ۲۳) که مراد از نگریستن، نگاه حسی با چشم مادی نیست (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۱۲).

۲. نقش ایجابی: یعنی گاهی صرف نظر از ادله و منابع دیگر، عقل به تنهایی ظاهر آیه را تأیید کرده است. مانند آیه: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى ...» (اسرا / ۱).

۳. نقش تبیینی و توضیحی: یعنی عقل با استفاده از مقدماتی که از منابع دیگر می‌گیرد، به کشف مجهولات در تفسیر قرآن دست می‌یابد.

۴. کشف لوازم عقلی: نمونه این استفاده در آیه ۴۲ زمر: «اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا» قابل مشاهده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۵۲). جنبه ایزاری عقل در تفسیر قرآن، در روش‌های گوناگونی؛ مانند تحلیل و پردازش داده‌های منابع دیگر، کشف لوازم، تبیین معارف دشوار قرآن، رفع تعارض ظاهری آیات، ایفای نقش در آیات متشابه، می‌تواند جریان یابد (رک: اسعدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۲). در روش تفسیر عقلی، گاهی مقصود از عقل، عقل فطری و قوه ادراک است که همان تفسیر عقلی و اجتهادی است و گاهی عقل اکتسابی است که به‌عنوان قرائن عقلی در تفسیر قرآن مورد استفاده قرار می‌گیرد که حکم نظری عقل در ملازمات و عقل برهانی نیز از همین باب است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۴۴).

تدبّر، یکی از شیوه‌های تفسیر عمیق آیات قرآن و راهبایی به مقاصد قرآن است و با «حقیقت تفسیر»، رابطه «عموم و خصوص مطلق» دارد؛ اما با «تفسیر مصطلح» رابطه‌اش «عموم و خصوص من وجه» می‌باشد (نقی‌پور، ۱۳۸۱: ۵۳۱). اصلی‌ترین کار یک مفسّر، تدبّرگرا، آموزش روش‌های فهم و تدبّر در قرآن است. مبانی تفسیر تدبّری، تاکنون تنها توسط افرادی مانند علامه طباطبایی که به تفسیر سنتی و پیوست‌گرا علاقه داشتند، تبیین شده است. برای تدبّر، می‌توان از ابزارها و اندیشه‌های علمی، به‌معنای عام آن همچون لغت، صرف و نحو، انواع علوم ریاضی و منطق استفاده کرد. علی صفایی حائری، در کتاب تطهیر با جاری قرآن، عمده‌ترین ابزار فهم قرآن را سیر و سلوک معنوی معرفی می‌کند. در عصر حاضر، به‌دلیل وجود انواع وسایل ارتباط جمعی و انفجار اطلاعات، تدبّره‌های فردی در بسیاری مواقع در سطح فردی خودشان باقی نمی‌مانند و به‌شدّت جمعی می‌شوند و تدبّر فراگیر، می‌بایست مورد تأیید سنت و متناسب با مقتضیات روز باشد (پاکتچی، ۱۳۹۱: ۳۳۸). یکی از موضوعات مهم در ترسیم الگوی مطلوب آینده تفسیر، تبیین روش‌های تدبّر و تعقل صحیح و روشمند قرآن می‌باشد؛ چرا که بدون دانستن روش‌های درست و مطلوب، فهم آیات ناقص بوده و ممکن است، مفسّر گرفتار تفسیر به رأی شده و به بی‌راهه برود.

۴-۳. لزوم بازنگری در پیش‌نیازهای مفسر

آگاهی مفسر، از مبادی و مقدمات علمی، نقش مهم و اساسی در میزان فهم قرآن دارد. بخشی از این مقدمات، ضروری هستند و بدون اطلاعات کافی از آن‌ها، فهم قرآن ناممکن است؛ مانند علوم و قواعد زبان عربی و جنبه‌های فصاحت و بلاغت قرآن و بخشی دیگر، صلاحیت لازم برای تفسیر قرآن را فراهم می‌کنند؛ مانند دانستن شأن نزول آیات (عمید زنجانی، ۱۳۶۷: ۳۲۳). مفسرین، در مقدمات تفاسیر، نظرات مختلفی راجع به پیش‌نیازهای تفسیر ارائه داده‌اند. ابن عاشور، در مقدمه «التحریر و التئور»، از این مقدمات، تحت عنوان «استمداد علم التفسیر» یاد می‌کند که علوم عربی (علم لغت) از جمله آن است (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۶). در مقدمه تفسیر «الکشاف»، از مهم‌ترین شرایط مفسر، آگاهی به علم معانی و بیان معرفی شده است (زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۲). شیخ محمد عبده، بالاترین مراتب تفسیر را نیازمند این امور می‌داند: ۱. درک معانی مفردات الفاظ قرآن، ۲. علم اعراب و علم اسلوب ۳. علم تاریخ و سرگذشت بشر ۴. آگاهی از نحوه و روند هدایت بشر توسط قرآن ۵. آگاهی از سیره پیامبر اکرم (ص) و یارانش (رشید رضا، ۱۴۱۴ ق: ۲۲). مفسر قرآن باید در حد لزوم از ادبیات عرب بهره‌مند باشد و به مسائل تاریخی، وضعیت اجتماعی، احکام و مقررات و سبک و سیاق ادبی قرآن آگاه باشد. (فتحی، ۱۳۹۹: ۴۴). با بررسی اقوال مفسران، در مقدمات تفسیرشان، علوم پیش‌نیاز تفسیر را می‌توان به هفت دسته کلی تقسیم کرد که این علوم عبارتند از: ۱. علوم عربیت که خود به علوم دیگر تقسیم می‌شود: مانند علم لغت، علم نحو، علم صرف و علم بلاغت ۲. حدیث ۳. اصول فقه ۴. علم کلام ۵. علوم قرآنی ۶. علم تاریخ ۷. علم قرائات (غروی نائینی و ایمان‌دار، ۱۳۸۹: ۷۸-۸۵). علاوه بر مواردی که مفسران و قرآن‌پژوهان از گذشته تا امروز درباره پیش‌نیازهای مفسران و تفسیر گفته‌اند، به نظر می‌رسد با توجه به تخصصی شدن علوم و پیدایش روش‌های نوین و کارآمد در حوزه‌های مختلف، تفسیر قرآن هم نیازمند تحول و بازنگری در این پیش‌نیازها و تخصص‌های لازم برای مفسر و استفاده از روش‌های نوین است تا بتواند همگام با این تغییرات و نیازها، تفسیری نوین و کارآمد با استفاده از روش‌ها و متدهای جدید به تشنگان معرفت ارائه دهد. به عنوان نمونه، می‌توان به مباحث جدید حوزه زبان‌شناسی و روش‌های تحلیل محتوا اشاره کرد که نقش زیادی در شناخت معانی واژگان قرآن دارد. بر این اساس، ضرورت دارد تا این علوم و دانش‌های لازم و روش‌های کارآمد، در آینده‌پژوهی تفسیر مد نظر قرآن‌پژوهان قرار گیرد.

۴-۴. تفسیرپژوهی بر اساس مقتضیات زمان

پیشرفت علوم مختلف و فناوری‌های جدید، گسترده‌ی رسانه‌ها و شبکه‌های ماحوراه‌ای، تنوع و افزایش سؤالات و شبهات را به دنبال دارد. در این شرایط، کشف مراد الهی بر اساس مقتضیات زمان، حائز اهمیت است. قرآن و حقایق آن، محدود به زمان، مکان، وضعیت و تاریخ خاصی

نیست؛ بلکه حقایق ابدی و جاودانه دارد که گذر زمان، هیچ‌گاه آن را کم‌رنگ نمی‌کند و در هر زمان باید موضوعات و مسائل خاص آن دوره را به قرآن عرضه نمود و پاسخ‌ها را از آن دریافت کرد: «ذلک القرآن فاستنطقوه» (کلینی، ۱۳۶۹: ۱۱). تفسیر عصری، از مصطلحات رایج در دوره معاصر و از روش‌های مهم و مورد توجه در طراحی آینده مطلوب تفسیر است که مفسر براساس دانش خود و فهم قضایا و نیازهای عصر، با شیوه‌ای جدید، معارف و پیام‌های قرآن را شرح می‌دهد. ضرورت تفسیر عصری و براساس مقتضیات زمان را می‌توان از فرمایشات معصومان (ع) بدست آورد. از امام رضا (ع) نقل شده است: «... أَنْ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَجْعَلْ [القرآن] لزمان دون زمان، و لا لناس دون ناس، فهو في كل زمان جديد...» (مجلسی ۱۳۱۵ق: ۲۸۰). در تفسیر المنار نیز ضرورت تفسیر نو از قرآن چنین ذکر شده است: «بسیار لازم بود تا تفسیری ارائه شود که پیش از هر چیز، به بعد هدایتگری قرآن توجه کند؛ به گونه‌ای که با اوصاف قرآن و رسالت آن؛ یعنی انذار، تبشیر، هدایت و اصلاح سازگار باشد و به نیازهای عصر توجه نشان دهد. نیازهایی چون آسانی بیان، تفهیم قشرهای مختلف خوانندگان، کشف شبهات آنان که به فلسفه و علوم طبیعی مشغولند» (رشیدرضا، ۱۴۱۴ق: ۱۰).

بر این اساس، تفسیر بر اساس مقتضیات زمان، افق‌های جدید و قابل تأملی را در اختیار تفسیرپژوهان برای ترسیم الگوی مطلوب تفسیر در آینده قرار می‌دهد؛ البته به شرطی که طبق اصول و قواعد تفسیر و بدون تحمیل تفکر شخصی بر قرآن باشد. بنابراین، توجه به گسترش تفسیر عصری در آینده، برای کاربردی شدن آموزه‌های الهی و پاسخ به نیازها، سؤالات و شبهات زمان خود از اهمیت خاصی برخوردار است.

۴-۵. لزوم توجه به تفسیر موضوعی

تفسیر موضوعی یا همان نظر نهایی قرآن راجع به موضوعات مختلف، دارای اوصافی متمایز از تفسیر ترتیبی است و موضوعات آن زنده؛ اعم از نظری و عملی و برخاسته از معارف نظری و احوال حیات جمعی‌اند (جلیلی، ۱۳۸۷: ۱۶۳). این تفسیر، به دو شکل اتحادی و ارتباطی صورت می‌گیرد (علوی‌مهر، ۱۳۹۱: ۳۶۵) و درواقع نوعی ارائه روشمند، علمی و کاربردی مفاهیم قرآنی است و به‌همین جهت، عامل مؤثر و مهم دیگر در ارائه چهارچوب مدل مطلوب تفسیر در آینده است. برخی فواید تفسیر موضوعی عبارت است از: ۱- گشودن، متشابهات قرآن. ۲- تهیه یک تفسیر جامع درباره موضوعاتی؛ مانند «توحید» و خداشناسی، «معاد»، «عبادت»، «جهاد» و «حکومت اسلامی» و موضوعات مهم دیگر ۳- آگاهی از شرایط، خصوصیات، دلایل و نتایج موضوعات و مسائل مختلفی که در قرآن آمده است. ۴- بدست آوردن اسرار و پیام‌های تازه قرآن (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۴).

با پیشرفت علوم بشری و توسعه ابزارها، روش‌های دستیابی به اطلاعات و طرح دیدگاه‌ها و نظرات مختلف در حوزه‌های مختلف علوم انسانی، استفاده از تفسیر موضوعی، امکان بهره‌گیری آسان‌تر از مقاصد و نظریه‌پردازی قرآن را فراهم کرده است که این موضوع، در آینده از اهمیت بیشتری برخوردار خواهد بود و تفسیر را کاربردی‌تر و در دسترس‌تر خواهد کرد. از این جهت، لازم است در تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر مورد توجه ویژه قرار گیرد. بررسی نقش تفسیر موضوعی در چشم‌اندازسازی تفسیر، با توجه به اهمیت آن، پژوهشی گسترده‌تر و مستقل از این تحقیق می‌طلبد.

۴-۶. لزوم بررسی نقادانه تاریخ تفسیر

یکی از مسیرها و شیوه‌های آینده‌پژوهی، نگاهی فلسفی به تاریخ و کشف قوانین آن است. درواقع، با فلسفه تاریخ، می‌توان آینده‌پژوهی نظام‌مند و روش‌مند داشت و سیر حوادث گذشته و حال را به آینده پیوند زد (کارگر، ۱۳۸۷: ۳۴). توجه به روندهای گذشته، تحلیل و بررسی آسیب‌های آن، راهگشای آینده بوده و به ما کمک می‌کند، به پیش‌بینی و آینده‌نگری اهتمام بیشتری داشته باشیم. مطالعه تاریخ، پندآموز و چشم‌گشاست. تفسیر وجودی تدریجی، تاریخ و هویتی سیال دارد و با وجود مفسران مختلف و روندی متحول و متکامل، جاودان خواهد بود (رک: جلیلی، ۱۳۸۷: ۲۰۸). آگاهی از تاریخ تفسیر قرآن، برای آینده‌پژوهی، یک اصل مهم و ضروری است. دانش تاریخ تفسیر، سبب آشنایی ما با مفسران و تغییر و تحولات علم تفسیر و نقاط ضعف و قوت روش‌ها، مکتب‌ها و نظریات مطرح در آن می‌شود؛ لذا این دانش، نقش مؤثری در استفاده بهینه از تفسیر این علم مهم و مؤثر در حیات دنیوی و اخروی و رسیدن به کمال مطلوب دارد (رک: جلالیان، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۳). سیر تطور تفسیر، بیانگر تحولات فکری و فرهنگی، دغدغه‌ها و اهداف مذهبی حاکم بر زمان مفسران بوده است؛ اما در سده پانزدهم، علاوه بر این تحولات، مقوله‌هایی چون آزادی، عدالت اجتماعی، علل عقب ماندگی مسلمانان، مبارزه با استبداد و ... نیز به تفسیر راه یافت (رک: ایازی، ۱۳۸۱: ۱۵۷). مطالعه تاریخ تفسیر، با هدف استفاده از تجربیات مفسران گذشته و نقد و آسیب‌شناسی تفاسیر، نقش بسزایی در طراحی الگوی صحیح تفسیر در آینده دارد و تحلیل روندهای گذشته تفسیر، یکی از منابع مهم برای آینده‌پژوهی در تفسیر قرآن می‌باشد.

۴-۷. لزوم استفاده از خرد جمعی و گروه‌های تخصصی در امر تفسیر قرآن

آینده‌پژوهی در تفسیر، به عوامل متعددی بستگی دارد که مفسران و متخصصان حوزه تفسیرپژوهی، نقش اصلی را در تحقق آن دارند. شرط مهم برای طراحی آینده مطلوب، ایمان، اخلاق و رعایت آداب تفسیر است. تفسیرپژوهان، نظرات مختلفی راجع به آداب و شرایط تفسیر

ارائه داده‌اند. برخی تقوای الهی و آگاهی (رک: معرفت، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۸) و برخی صفای قلب را شرط فهم عمیق قرآن دانسته و مراحل تفسیر قرآن را شامل سه مرحله؛ علم‌الیقین، حق-الیقین و عین‌الیقین می‌دانند (رک: جوادی آملی، ۱۳۸۲: ۲۸). راغب اصفهانی، رهایی از نفس اماره و عجب را از شرایط مهم تفسیر قرآن می‌داند و معتقد است که مفسر، در مقایسه با نزدیکان پیامبر اکرم (ص) و شاهدین نزول وحی، نسبت به درک خویش بدگمان باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۹۳-۹۷) مفسر، با داشتن این شرایط، هرگز دچار تفسیر به رأی نخواهد شد.

جهت تعیین چارچوب آینده‌پژوهی در تفسیر، علاوه بر موارد پیشین، آینده‌پژوه و مفسر، هردو بایستی دارای خلاقیت و ابتکار باشند تا هنرمندانه به تفسیر و آینده‌پژوهی آن بپردازند. آینده-پژوهی، دانش و هنری برای شناختن فرصت‌ها و وقایع آینده و انتخاب هوشمندانه آینده‌های مطلوب از میان آینده‌های ممکن، باورکردنی و محتمل است. «خلاقیت و ابتکار»، برای نفوذ به باطن آیات و کشف نکات، بسیار مهم و مؤثر است. تجربه عملی، بیشتر در شناخت خود و اطراف، باعث درک عمیق‌تر اوضاع نفسانی و اجتماعی، با توجه به اشارات آیات می‌شود (نقی‌پور، ۱۳۸۱: ۳۶۳).

برای موفقیت در امر آینده‌پژوهی در تفسیر، مفسر نیازمند مشورت با صاحب‌نظران است. «مشورت»، اصلی اساسی و مهم در تمام حوزه‌های نظری و اجرایی و از ویژگی‌های ریشه‌دار و از خصوصیات دائمی مؤمن عاقل محسوب می‌شود، آنجا که پیامبر اکرم (ص) به مشورت و نظرخواهی از اصحاب خویش حتی خطاکاران آنان، مأمور می‌گردد! دیگر چه جای تردید برای دیگران باقی می‌ماند: «... فَأَعَفْ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ...» (آل عمران / ۱۵۹) (رک: نقی‌پور، ۱۳۸۱: ۳۶۴). امروزه، بدون مشورت و استفاده از تخصص‌ها و تجربیات متفاوت اندیشمندان حوزه تفسیر و آینده‌پژوهی و اقدام انفرادی در تفسیرپژوهی، موفقیت در طراحی مدل مطلوب تفسیر، امکان‌پذیر نخواهد بود و احتیاج به تشکیل مجمع تخصصی است، تا هر صاحب‌نظر با توجه به علمی که دارد، بدون در نظر گرفتن تعصبات مذهبی و با شناخت کافی در مورد اصول و قواعد تفسیر و با رعایت اخلاق و آداب تفسیر، به بایسته‌های تفسیر در آینده بپردازد و البته سازمان‌های مربوطه و مسئولان نیز نقش مهمی در اجرای این پروژه دارند.

نتیجه‌گیری

آینده‌پژوهی، به‌عنوان شاخه‌ای از علوم انسانی، بایستی مطابق ارزش‌های جامعه بومی‌سازی شود. نگرش اسلامی، لازمه توجه به آینده‌پژوهی بدیل و اسلامی و به‌دنبال آن، آینده‌پژوهی در تفسیر است. در آیات و روایات، به ساختن آینده و آینده‌پژوهی، توجه خاصی شده است. آینده-پژوهی، معطوف به این است که انسان با ایمان، آینده‌نگر باشد و برای رسیدن به سعادت اخروی، درباره اعمال و رفتار خود بیندیشد. اهمیت و جایگاه آینده‌پژوهی در آیات الهی و سیره معصومان

(ع)، باعث نگرش صحیح و هدفمند به بایسته‌های تفسیر در آینده می‌شود و متخصصان این حوزه با الهام گرفتن از قرآن و سنت، به‌عنوان دو منبع معرفت‌شناسی، می‌توانند آینده‌پژوهی در حوزه تفسیر را دنبال کنند.

این تحقیق، در بیان بایسته‌های تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر و دارای تأملات نظری است و اصل در آینده‌پژوهی، کاربردی کردن این‌هاست تا با توجه به گذشته تفسیر و با هدف شکل بخشیدن به آینده مطلوب و ترسیم چشم انداز، اقدامات حال، هدفمند شود. منظور از «آینده‌پژوهی در تفسیر» نیز توانایی ایجاد مدل‌های مطلوب برای کارآمدی بیشتر تفسیر در آینده با بهره‌گیری از ابزارهای علمی، خلاقیت و با تکیه بر مبانی و قواعد تفسیر و جبران آسیب‌های تفسیر در گذشته می‌باشد.

تحقق آینده‌پژوهی در تفسیر، نیازمند زمینه‌ها و بسترهایی است که برخی از آن‌ها عبارتند از: اهمیت و ضرورت شناخت اصول، قواعد و مبانی تفسیر. آگاهی از روش‌شناسی و متدولوژی تفسیر، آسیب‌شناسی جریان‌های مختلف تفسیری و ... از آنجا که هر مفسر و تفسیرپژوه، اصطلاحات تفسیر را مطابق معیارهای خود تعریف نموده، تبیین و شناخت صحیح اصطلاحات تفسیری؛ مانند مبانی، اصول، روش تفسیر و... در ارائه مدل مطلوب تفسیر، از مقدمات اصولی و بنیادین آینده‌پژوهی در تفسیر است. مفسر و تفسیرپژوه اصلح، جامع‌الشرایط و خبره، مدل مطلوب و کاربردی برای آینده تفسیر را با استفاده از علوم مورد نیاز تفسیر و رعایت آداب و شرایط تفسیر، مطابق با معیارهای قرآن و سنت ارائه می‌دهد و کلام الهی را به‌عنوان اصلی‌ترین منبع، مورد توجه قرار دهد.

آینده‌پژوهی و تفسیر، هر دو دانشی است که نیازمند علم، تخصص، هنر و خلاقیت است. بنابراین، تحقق آینده‌پژوهی مطلوب، باید توسط گروهی از متخصصین در حوزه‌های مختلف علوم انسانی؛ مانند علوم قرآنی، تفسیر، حدیث، فقه، کلام و نیز دانش آینده‌پژوهی صورت گیرد تا روش‌های جدید آینده‌پژوهی، برای طراحی آینده‌پژوهی مورد استفاده قرار گیرد که البته امری تخصصی است و نیاز به پژوهشکده‌هایی در این زمینه‌هاست. بنابراین، تفسیری در آینده مطلوب است که هم گروهی و هم جامع باشد؛ چراکه یک نفر در تمامی رشته‌های علوم مورد نیاز برای تفسیر، تخصص و تجربه کافی ندارد و به تمامی حوزه‌های معنایی آیات الهی اشراف کامل ندارد. اهمیت تفسیر جامع و کامل، به دلیل استفاده از تمامی روش‌ها و گرایش‌های تفسیری و فهم حداکثری ابعاد مختلف آیات الهی است.

با توجه به تحولاتی که در حوزه دانش‌ها، روش‌ها و انتظارات از علوم در آینده به وقوع می‌پیوندد، تفسیر نیز متحول خواهد شد. بنابراین، برای این که در نتیجه این تحول، تفسیر قرآن دچار آسیب‌های مختلف نشود، لازم است بسترها، اصول و بایسته‌هایی که در این مقاله به آن رسیده‌ایم، مورد توجه مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گیرد.

کتابنامه

قرآن کریم

آمدی تمیمی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، *غررالحکم و دررالکلم* (مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی (ع)، رجایی، سیدمهدی (مصحح)، قم: دارالکتاب الإسلامی.

اسعدی، محمد و سعیدی روشن، محمدباقر و نجارزادگان، فتح‌الله و قاسم‌پور، محسن و شاکر، محمد کاظم و نفیسی، شادی، (۱۳۹۰)، *آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری*، جلد اول، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

اسعدی، علی و شاکر، محمد کاظم و اسعدی، محمد، (۱۳۹۴)، *تحلیل انتقادی طبقه‌بندی تفاسیر و ارائه مدل مطلوب، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های قرآنی*، ۲۰ (۳): ۱۶۲-۱۸۱.

امام خمینی (ره)، سید روح‌الله، (۱۳۷۰)، *صحیفه امام خمینی (ره)*، جلد ۲۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

ایازی، سید محمدعلی، (۱۳۸۱)، *سیر تطور تفاسیر شیعه*، رشت: انتشارات کتاب مبین.

ابن عاشور، محمدطاهر، (۱۹۸۴)، *التحریر و التنویر*، تونس، الدار الثنسیه.

بابایی، علی اکبر، عزیزی‌کیا، غلامعلی، روحانی‌راد، مجتبی، (۱۳۷۹)، *روش‌شناسی تفسیر قرآن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

بابایی، علی اکبر، (۱۳۸۱)، *مکاتب تفسیری*، قم: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

بل، وندل (۱۳۹۲)، *مبانی آینده‌پژوهی*، ترجمه: مصطفی تقوی، محسن محقق، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.

بیانات رهبری در دیدار شرکت‌کنندگان در ششمین همایش ملی نخبگان جوان ۹۱/۷/۱۲

پاکتیچی، احمد (۱۳۹۱)، *تاریخ تفسیر قرآن کریم*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.

یدرام، عبدالرحیم، (۱۳۹۲)، *چیستی آینده‌پژوهی اسلامی و راهبردهای تحقق آن*، رساله برای دریافت درجه دکتری در رشته آینده‌پژوهی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه

بین‌المللی امام خمینی (ره).

جلالیان، حبیب‌الله، (۱۳۷۸)، *تاریخ تفسیر قرآن کریم*، جلد ۱، تهران: اسوه، چاپ چهارم.

جلیلی، سید هدایت، (۱۳۸۷)، *تفسیر موضوعی: چیستی، بنیان‌ها و پیش‌فرضها*، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول.

جلیلی، سید هدایت، (۱۳۹۰)، *پژوهش در تفسیرپژوهی قرآن*، *مطالعه الگوهای زرقانی*، ذهبی، طباطبایی، معرفت فهد رومی و بابایی، تهران: سخن، چاپ اول.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۳)، *تسنیم: تفسیر قرآن کریم - جلد اول*، ناشر: اسراء، تحقیق و تنظیم: علی اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۲)، *اصول و مبانی فهم و تفسیر قرآن*، پژوهشنامه قرآن و حدیث، (۱۱): ۲۹-۱۹.

خزایی، حسین، (۱۳۹۳)، *مبانی روش‌شناسی آینده‌پژوهی در قرآن*، رساله دکتری در رشته آینده پژوهی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).

درزی، قاسم و قراملکی، احد فرامرز، (۱۳۹۹)، *روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم*: دانشگاه امام صادق (ع) و دانشگاه شهید بهشتی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت، دارالشامیه.

رجبی، محمود، (۱۳۸۳)، *روش تفسیر قرآن*، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

رضا، محمدرشید، (۱۴۱۴ ق)، *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*، دارالمعرفه: بیروت، ۱۲ جلد.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۸۷)، *منطق تفسیر قرآن*، قم: جامعه‌المصطفی‌العالمیه.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۹۲)، *منطق تفسیر قرآن (۲) روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن*، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

زرقانی، محمد عبدالعظیم، (۱۳۸۵)، *منأهل العرفان فی علوم القرآن*، مترجم: محسن آرمین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: تهران، ۱ جلد.

زرکشی، محمدبن بهادر، (۱۴۱۰ ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، محقق: ذهبی، جمال حمدی، کردی، ابراهیم عبدالله مرعشلی، یوسف عبدالرحمن، ۴ جلد، ناشر: دار المعرفه، لبنان - بیروت، چاپ اول.

زمخشری، محمود، (۱۴۰۷ ق)، *الکشاف عن غوامض التنزیل*، بیروت: دارالکتاب العربی.

طباطبائی، محمدحسین، (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۷۴)، *تفسیر المیزان*، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. چاپ پنجم.

طبرسی، فضل بن حسن، (۵۴۸ ق)، *تفسیر مجمع‌البیان*، مترجم: حسین نوری همدانی، ۲۷ جلد، تهران: فراهانی

سعدآبادی، علی اصغر، رحیمی راد، زهره، عظیم‌زاده، حسین، (۱۳۹۹)، *ماهیت و فرآیند آینده-پژوهی علوم انسانی اسلامی*، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، (۲): ۵۴-۳۳.

علوی‌مهر، حسین، (۱۳۹۱)، *روش‌ها و گرایش‌های تفسیری*، تهران: انتشارات اسوه.

عنایت‌الله، سهیل، (۱۳۹۸)، *تحلیل لایه‌ای علت‌ها*، جلد اول، مترجم: مسعود منزوی، تهران، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.

- عیوضی، محمدرحیم و پدرام، عبدالرحیم، (۱۳۹۳)، اهداف و مفروضات آینده‌پژوهی اسلامی، نشریه علمی - پژوهشی بهبود مدیریت، ۸(۱): ۲۷-۴۸.
- عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۶۷)، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، ۱ جلد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات، چاپ اول.
- غروی نائینی، نهله، ایماندار، حمید، (۱۳۸۹)، پیش‌نیازهای علم تفسیر بر پایه مقدمه تفاسیر قرآن، مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۴۳(۲): ۷۵-۹۲.
- فتحی، علی، (۱۳۹۹)، اصول و مقدمات تفسیر، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کارگر، رحیم، (۱۳۸۷)، آینده جهان (دولت و سیاست در اندیشه مهدویت)، قم: مرکز تخصصی مهدویت.
- کرمی، رضا علی و کشاورزی، محمد، (۱۳۹۳)، ضرورت آینده‌پژوهی در فقه اسلامی، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات میان‌رشته‌ای علوم انسانی، ۶(۴): ۸۴-۷۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۹)، أصول الکافی، ترجمه: سیدجواد مصطفوی، ۴ جلد، تهران، ناشر: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی، چاپ اول.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۳۱۵ق)، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، ناشر: دارالکتب الاسلامیه، ۱۱۰ جلد.
- محتشمی، احمد، (۱۳۹۶)، مبانی و اصول آینده‌پژوهی در عرصه اجتماعی و فرهنگی با تکیه بر نهج‌البلاغه، رساله دکتری تخصصی رشته علوم و معارف نهج‌البلاغه، دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب.
- مؤدب، سیدرضا (۱۳۸۰)، روش‌های تفسیر قرآن، ناشر: اشراق.
- مؤدب، سیدرضا (۱۳۹۰)، مبانی تفسیر قرآن، قم، دانشگاه قم.
- مکارم شیرازی، (۱۳۸۶)، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۰ جلد، چاپ نهم.
- ملکی‌فر، عقیل و همکاران، (۱۳۸۵)، الفبای آینده‌پژوهی، تهران: کرانه علم، فصلنامه مطالعات بسیج، ۱۰(۳۴): ۱۵۲-۱۴۱.
- معرفت، محمدهادی، (۱۳۷۹)، تفسیر و مفسران، ۲ جلد، قسم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، چاپ اول.
- مغنیه، محمدجواد، (۱۳۸۷)، ترجمه: تفسیر کاشف، مترجم: دانش، موسی، قم: بوستان - انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۸ جلد، چاپ ۱.
- منطقی، محسن؛ الویری، محسن؛ رحمانی، جعفر؛ ابروش، رضا، (۱۳۹۷)، ارائه مدل مفهومی روش - شناسی آینده‌پژوهی، مدیریت فرهنگ سازمانی، زمستان، ۱۶(۴): ۹۵۱-۹۷۲.
- نقی پورفر، ولی‌الله (۱۳۸۱)، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن، ۱ جلد، اسوه: تهران، چاپ چهارم.

هلودی، موسی، (۱۳۹۵)، *روشنای آینده (آینده پژوهی انقلاب اسلامی در بیان حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای)*، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

References

- ‘Alavi Mehr, Hossein, (2012), *Interpretive Methods and Trends*, Tehran, Oswah Publication. (In Persian)
- Āmadī Tamīmī, ‘Abdulwāhid b. Muḥammad(1989) *Qurarulḥikam wa Durarulkilam* (exalted aphorisms and pearls of speech), ed. Rajāī, Seyyed Mahdī, Qom: Dār Alkitāb Al-Islāmī. (In Persian)
- Amid Zanjani, Abbas Ali, (1988), *Foundations and Methods of Interpretation of the Qur'an*, 1 Volume, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. Printing and Publishing Organization, First Edition. (In Persian)
- As‘adī, ‘Alī and Shākir, Muḥammad Kāzim and As‘adī, Muḥammad(2016) *Critical analysis of interpretation classification and presenting the desired model*, *Quranic Researches*, 20, 162-181. (In Persian)
- As‘adī, Muḥammad and Sa‘īdī Rushan, Muḥammad Bāqir, Njjārzādiqān, Faṭḥullā, Qāsimpūr, Muḥsin, Shākir, MuḥammadKazim, Nafīsī, Shādī,(2012) *Pathology of interpretive currents*, Vol.1, Ḥuzi wa Dānishgāh Pazhūheshgāh(In Persian)
- Ayāzī, Seyyed Muḥammad ‘Alī(2003) *Siyar Taṭawwur Shī‘i*, Rasht: Mubīn, 1381 SAH.
- Aywazi, Mohammad Rahim and Pedram, Abdul Rahim, (2014), *The goals and assumptions of the future Islamic Studies*, *Scientific-Research Journal of Management Improvement*, 8 (1): 27-48. (In Persian)
- Babaei, ‘Alī ‘Akbar, (2002), *Interpretive Schools*, Qom: Position and Institute of the University and University. (In Persian)
- Bābāyī, ‘Alī Akbar, ‘Azīzīkīyā, Qulām‘alī, Ruḥānīrād, Mujtabā(2001), *Methodolgy of Quran Interpretation*, Qom, Ḥuzi wa Dānishgāh Pazhūheshgāh(In Persian)
- Bell, Wendel (2013), *Future Foundations*, Translated by: Mostafa Taghavi, Mohsen Mohaghegh, Tehran: Defense Industry Educational and Research Institute. (In Persian)
- Darzi, Qasim and Qaramlaki, Ahad Faramarz, (2020), *Methodology of the Holy Quran*: Imam Sadiq University and Shahid Beheshti University. (In Persian)
- ‘Enayatullah, Soheil, (2019), *Layer Analysis of Causes*, Volume One, Translated by: Masoud Monzavi, Tehran, Defense Industrial Educational and Research Institute, Defense Science and Technology Research Center. (In Persian)
- Fathi, Ali, (2020), *Principles and Basics of Interpretation*, Qom: Institute of Domain and University. (In Persian)
- Gharavi Naini, Nahla, Believer, Hamid, (2010), *The Needs of the Science of Interpretation Based on the Introduction to the Interpretations of the Qur'an*, *Journal of Quran and Hadith Research*, 43 (2): 75-92. (In Persian)

- Haloudi, Musa, (2016), Future Light (The Future of the Islamic Revolution in the Expression of Ayatollah Ali Khamenei), Tehran: Islamic Revolution Publications(In Persian)
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad Tāhir(1984) *Al-Taḥrīr wa Al-Tanwīr*, Beirut, Arabic History Foundation. (In Persian)
- Imam Khomiynī, Seyyed Rūḥullā, Ṣaḥīfi Imām Khumiynī, (1991), Vol.21, Tehran: Imam Khomeini Institute for Publishing. (In Persian)
- Jalalian, Habibullah, (1999), The History of the Holy Quran Interpretation, Volume 1, Tehran: Oswe, Fourth Edition. (In Persian)
- Jalili, Seyyed Hedayat, (2011), Research in the Qur'anic Interpretation, Study of Zarqani, Zahabi, Tabatabai, Fahd Roman and Babaei Knowledge, Tehran: Speech, First Edition. (In Persian)
- Jalili, Seyyed Hedayat, (2008), Subjective Commentary: What is the Foundations, Foundations and Professions, the Center for Publishing and Publishing of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, First Edition. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah, (2003), Principles and Principles of Qur'anic Understanding and Interpretation, Quran and Hadith Research, 1 (1): 29-19. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdullah, (2014), Tasnim: Interpretation of the Holy Quran - Volume I, Publisher: Israel, Research and Arrangement: Ali Islami. (In Persian)
- Karami, Reza Ali and Agriculture, Mohammad, (2014), The Necessary Research Necessity in Islamic Jurisprudence, Quarterly Journal of Middle Ages Studies, 6 (4): 84-71. (In Persian)
- Kargar, Rahim, (2008), The Future of the World (Government and Politics in Mahdism), Qom: Mahdism Specialty Center. (In Persian)
- Khazaei, Hussein, (2014), The Fundamentals of Future Research Methodology in the Qur'an, Doctoral Treatise on Future Research, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University. (In Persian)
- Khomiynī, Seyyed Rūḥullā, Ṣaḥīfi Imām Khumiynī, Vol.21, Tehran: Imam Khomeini Institute for Publishing(In Persian)
- Klein, Mohammad ibn Ya'qub, (1990), Al -Kafi Principles, Translated by: Seyyed Javad Mostafavi, 4 volumes, Tehran, Publisher: Islamiyah Seminary Bookstore, First Edition. (In Persian)
- Knowledge, Mohammadi, (2000), Interpretation and Commentators, 2 Volumes, Party: Al -Taimid Cultural Institute, First Edition. (In Persian)
- Leadership Statements to Participants at the 6th National Elite Conference 12/7/91(In Persian)
- Logical, Mohsen; Elviri, Mohsen; Rahmani, Ja'far; Absir, Reza, (2018), Providing Conceptual Modeling of Futurization Methodology, Organizational Culture Management, Winter, 16 (4): 951-972. (In Persian)

- Majlesi, Mohammad Baqir, (1897), Bahar al -Anwar al -Jama'a Ladr News News Al -Alyam al -Autar, Publisher: Dar al -Kutb al -Islamiyah, 110 volumes. (In Persian)
- Makarem Shirazi, (2007), Message of the Quran, Tehran: Dar al -Islami, 10 volumes, ninth edition. (In Persian)
- Malekifar, Aqil et al., (2006), Alphabet of the Future Research, Tehran: The Science Bank, Journal of Basij Studies, 10 (34): 152-141. (In Persian)
- Mohtashami, Ahmad, (2017), Foundations and Principles of Social and Cultural Research, relying on Nahj al -Balagha, a doctoral dissertation in Nahj al -Balagha, Payam Noor University in South Tehran. (In Persian)
- Mu'addab, Seyed Reza (2001), Methods of Interpretation of the Qur'an, Publisher: Eshraq. (In Persian)
- Mu'addab, Seyed Reza (2011), The Basics of Interpretation of the Qur'an, Qom, University of Qom. (In Persian)
- Mughniyeh, Mohammad Javad, (2008), Translated by: Interpretation of Kashf, translated by: Danesh, Moses, Qom: Bostan - Bureau of Islamic Propaganda of Qom Seminary, 8 volumes, Print 1. (In Persian)
- Naqi Pourfar, Waliullah (2002), Research on the Qur'an, 1 Volume, Oswe: Tehran, Fourth Edition. (In Persian)
- Paktchi, Ahmad (2012), History of the Holy Quran Interpretation, Tehran: Imam Sadiq University, First Edition. (In Persian)
- Pedram, Abdul Rahim, (2013), What is the Islamic Future and its Realization Strategies, the Treatise for PhD in Futurization, Faculty of Theology and Islamic Education, Imam Khomeini International University. (In Persian)
- Ragheb Esfahani, Hussein ibn Muhammad, (1991), Singles of the Qur'an, Beirut, Dar al -Shamieh. (In Persian)
- Rajabi, Mahmoud, (2004), Qur'anic Interpretation Method, Qom: Institute of Domain and University. (In Persian)
- Reza, Mohammad Rashid, (1993), Interpretation of al -Qur'an al -Hakim al -Shirir Betfir al -Manar, Dar al -Maqr al -Thai: Beirut, 12 volumes. (In Persian)
- Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, (2008), The Logic of Quranic Interpretation, Qom: Al -Mustafa Al -Alamiyah. (In Persian)
- Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, (2013), The Logic of Qur'anic Interpretation (2) Interpretative Methods and Trends of the Qur'an, Qom: International Center for Translation and Publishing of Al -Mustafa (PBUH). (In Persian)
- Sa'adabadi, Ali Asghar, Rahimi Rad, Zohreh, Azimzadeh, Hossein, (2020), The Future and Process of the Future of Islamic Humanities, Journal of Fundamental Humanities Research, 6 (2): 54-33. (In Persian)
- Tabarsi, Fazl ibn Hassan, (1153), Commentary by Assembly, Translated by: Hossein Nouri Hamadani, 27 Volumes, Tehran: Farahani(In Persian)
- Tabataba'i, Mohammad Hossein, (1995), Tafsir al -Mizan, Translated by: Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamadani, Qom: Islamic Publications Office of Qom Seminary. Fifth Edition. (In Persian)

- Tabataba'i, Mohammad Hussein, (1996), al -Mizan fi Tafir al -Qur'an; Qom: Qom Seminary of Islamic Publications Office. (In Persian)
- The Holy *Kur'ān*, (In Persian)
- Zamakhshari, Mahmoud, (1986), Al -Kashf al -Ghavamzad al -Tanzil, Beirut: Dar al -Kutab al -Arabi. (In Persian)
- Zarghani, Mohammad Abdul Azim, (2006), Monahal al -Arafan fi al -Qur'anic science, Translated by: Mohsen Armin, Institute of Humanities and Cultural Studies: Tehran, 1 volume. (In Persian)
- Zarkeshi, Mohammad bin Bahador, (1989), Al -Barahan Fayeh al -Qur'an, Scholar: Zahabi, Jamal Hamadi, Kurdi, Ibrahim Abdullah Marashli, Yusuf Abdul Rahman, 4 volumes, publisher: Dar al -Ma'arifa, Lebanon - Beirut, first edition.(In Persian)

